

TRAJNOSTNI RAZVOJ IN GOSPODARSKA RAST: ALI STA KONCEPTA SKLADNA?

Alen Toplišek, Fakulteta za družbene vede, Univerza v Ljubljani

UDK 338.124.4

JEL: O440

Povzetek:

Trenutni krizni časi se zdijo pravi trenutek za razmislek o delovanju gospodarskega sistema in spremembah, ki bi bile potrebne za izboljšanje splošne blaginje. Politične in ekonomske elite še vedno razpravljajo o pospeševanju mednarodne konkurenčnosti gospodarstva in spodbujanju gospodarske rasti, čeprav je vedno več pomislekov o nadaljevanju neoliberalne ekonomske politike v luči naraščajočih neenakosti in omejenih zmožnosti našega planeta. Koncept trajnostnega razvoja predstavlja ključen izziv na poti k spremembam današnje svetovne gospodarske ureditve, a odkar so ga v svoj diskurz vključile politične in ekonomske institucije, je postal le še en sinonim za gospodarsko rast. Novi ekonomski pristop, ki ga avtorji v literaturi imenujejo tudi »ekonomska lokalizacija«, ponuja alternativne odgovore na pereče svetovne probleme sodobnega časa.

Ključne besede: trajnostni razvoj, neoliberalizem, gospodarska rast, kapitalizem, nova ekonomska teorija, ekonomska lokalizacija

Abstract:

The current economic crisis seems an ideal opportunity to reflect on the structure of the economic system and the crucial changes needed to promote general prosperity. Political and economic elites continue to preach the philosophy of international competitiveness and economic growth, yet there is ever-increasing concern over the continuation of neoliberal economic policies in the light of growing inequalities and the limited resources of our planet. The concept of sustainable development presents an important policy challenge on the path of evolution of the world's economic structure; however, since it has been incorporated into the dominant discourse of political and economic institutions, it has become just another synonym for economic growth. The new economics approach, which has been cited by some authors as "economic localisation", offers alternative responses to the pressing global issues of our time.

Key words: sustainable development, neoliberalism, economic growth, capitalism, new economics, economic localisation

To je končna okoljska in družbena tragedija našega časa: znanstveno znanje, ki bi se lahko pravilno uporabilo za zadovoljitev fizičnih potreb vsakega človeškega bitja, se namesto tega z industrijsko tehnologijo uporablja za izvoz sredstev iz tretjega sveta, predvsem za proizvodnjo odvečnega blaga. Medtem pa je večina narodov tretjega sveta še bolj potisnjena na obrobje preživetja.

Martin Khor (1995, 43)

Svet deluje nekoliko bolje vsakič, ko uspemo odkriti nevidno, vdelamo realne stroške v cene in naprtimo posledice odločitev na tiste, ki sprejemajo te odločitve.

Donella Meadows (v Morris 2007, 52)

planeta in neenakosti v naši družbi, ki jemljejo priložnost milijonom ljudi za uresničitev svojih zmožnosti. Ko v teh kriznih časih po televiziji poslušamo politike in ekonomiste govoriti o spodbujanju gospodarske rasti z uporabo poenostavljenih in privlačnih fraz, kakor je "naraščajoča plima dvigne vse čolne",¹ se moramo vprašati, koliko ljudi dejansko razume, da gospodarska rast ne zagotavlja blaginje za vse. Woodin in Lucas (2004) pravita, da problem ni v tem, da ni na voljo dovolj sredstev, ampak predvsem v načinu ustvarjanja sredstev in njihovi razporeditvi. Velikokrat se govori tudi o načelu primerjalnih prednosti, a odločevalci pozabijo omeniti, da mobilnost kapitala stremi k absolutni dobičkonosnosti, ki je podlaga za primerjalno prednost, po drugi strani pa znižuje delavske, okoljske, zdravstvene in varnostne standarde. Ali lahko torej verjamemo vladnim funkcionarjem, da bo večja gospodarska rast omogočila večjo splošno blaginjo in nas rešila iz krize,

1. UVOD

Nebrzdana poraba in nevzdržnost sodobnega življenjskega stila kličeta po nujnem ukrepanju. Ta nujnost izhaja iz obširne okoljske degradacije našega

¹ Skidelsky, Robert. 2010. Vojna fiskalnih ukrepov. *Delo.si*, 25. 11. Dostopno prek: <http://www.delo.si/komentar/130383> (23. 12. 2010).

v kateri smo prav zaradi vodenja ekonomskih politik, s katerimi danes rešujemo gospodarstvo? Cilj tega članka je z analizo izbranih prevladujočih ekonomskih predpostavk preučiti antagonizem in neskladnost med osnovnim konceptom trajnostnega razvoja in neoliberalno logiko tržnega kapitalizma.

Kot temeljni metodi pri pisanju članka uporabljam analitično metodo in metodo analize in razlage sekundarnih virov, ki so bistveni za preučevanje obravnavane tematike. Članek je sestavljen iz treh delov. Po uvodu v drugem delu kritično obravnavam široko uveljavljeno opredelitev koncepta trajnostnega razvoja, ki zamegljuje njegovo prvotno bistvo. V treh naslednjih podpoglavjih predstavim prevladujoče neoklasične ekonomske predpostavke, koncepte in dogme, ki danes narekujejo delovanje gospodarskega sistema ter jih analiziram predvsem v luči neskladnosti današnjega tržnega gospodarstva z uresničitvijo temeljnih predpostavk trajnostnega razvoja. V tretjem delu nakažem nov ekonomski pristop in predstavim sklop alternativnih konkretnih predlogov za preoblikovanje in preusmeritev svetovnega gospodarstva k trajnostnem razvoju. V sklepu navedem glavne ugotovitve predvsem v luči kritike trenutne gospodarske ureditve.

2. KO TRAJNOSTNI RAZVOJ POSTANE TRAJNOSTNA RAST

Trajnostni razvoj je v današnji mednarodni skupnosti prepoznan kot pomemben in prizadevanja vreden cilj. Toda tako kakor pri vseh drugih celovitih vprašanjih, se problem skriva v podrobnostih. Strinjanje glede pomena koncepta, kakršen je trajnostni razvoj, najdemo v različnih ideologijah. A to široko soglasje zakriva razsežnost različnih načinov, kako ga različni ljudje in interesi razlagajo. Koncept je bil ob začetku njegove uveljavitve še privlačen zaradi korenite kritike obstoječih praks, ki jo je ponujal, a je pozneje zaradi vsakodnevne uporabe s strani političnih in ekonomskih institucij izgubil svoj radikalen duh. Pri obravnavi okoljskih vprašanj v trenutni politični sestavi ni neobičajno, da je v ospredje postavljeno ekonomsko vrednotenje posledic za okolje. Takšno vrednotenje pa ne upošteva pluralnosti vrednosti, ki jih pripisujemo nečloveškemu svetu. Kljub temu imajo ekonomisti v odločevalskem procesu velikokrat status strokovnjakov, njihovi izračuni in modeli pa pogosto niso odprti za kritike.

Najširše sprejeta opredelitev trajnostnega razvoja je zajeta v poročilu »Naša skupna prihodnost« ali na kratko Brundtlandino poročilo, ki ga je objavila Svetovna komisija za okolje in razvoj (*World Commission on Environment and Development* – WCED): »razvoj, ki zadovoljuje sedanje potrebe, ne da bi ogrozili možnosti prihodnjih generacij, da zadovoljijo svoje« (WCED 1987). Takšno pojmovanje koncepta trajnostnega razvoja kot

»ekološko modernizacijo« upravičuje in ohranja prav tiste politične in ekonomske institucije, ki so povzročile današnjo stopnjo okoljske degradacije in razvojne neenakosti. Connelly in Smith (1999, 58) pravita, da je takšen pogled izrazito zahodnjaški in da vodi do vpeljevanja mehanskih in patriarhalnih modelov razvoja ter nadzora nad domorodnimi ljudstvi, ženskami in naravo z zmanjšanjem vrednosti na ekonomsko ali uporabno vrednost.

Da je naravno okolje videno v pomenu njegove uporabnosti ekonomskemu sistemu znotraj današnje prevladujoče ekonomske paradigme, je zelo zaskrbljujoče. Trajnosten razvoj tako postane samo sinonim za trajnostno rast, kjer je v svoji najbolj surovi obliki razvoj izmerjen na podlagi rasti bruto domačega proizvoda (BDP). Takšen ekonomski pristop je v glavnem usmerjen v nenehno proizvodnjo, ki ne upošteva posledic za okolje (Baker in drugi 1997, 12). Vključevanje gospodarske rasti in trajnostnega razvoja v enoten koncept trajnostne rasti je nekakšen poskus navideznega reševanja problema.

2.1 NEOKLASIČNE DOGME: ABSOLUTNE RESNICE?

V današnji gospodarski ureditvi še vedno prevladuje prepričanje, da prosti trg zagotavlja najmočnejše mogoče orodje za oblikovanje trajnostne ekonomije, ki jo poganja gospodarska rast.² Po drugi strani se krepi mnenje, da je gospodarska rast v nasprotju z bistvom koncepta trajnostnega razvoja in da je kapitalistični tržni ekonomski sistem močno vpleten v vse, kar je netrajnostno v gospodarstvu (Daly in Townsend 1994; Korten 2000; Brown 2001; Goodwin in Lucas 2004; Hamilton 2004; Robertson 2005; Greenhalgh 2005). Prosti trg je samo ena izmed glavnih značilnosti kapitalističnega gospodarstva: upoštevati moramo tudi maksimiranje profitov, trgovino, konkurenčnost, zasebno lastnino itd. Odkar je Adam Smith prvič predstavil idejo o razsvetljenih sebičnih interesih in nadvladi neoviranih trgov (Smith 1904), so se v ekonomski literaturi oblikovali močni argumenti o tem, da lahko izboljšamo ekonomsko učinkovitost in napredek konkurenčnim kapitalističnimi trgi. Koncept potrošnikove suverenosti zajema idejo, da povpraševanje po dobrinah in storitvah oblikuje vzorce proizvodnje in se torej proizvaja in prodaja najbolj zaželeno blago. Vire naj bi nato učinkovito porazdelili konkurenčni podjetniki, ki se odzivajo na potrošnikovo pripravljenost plačati za določen proizvod. Neugasljive želje potrošnikov narekujejo in usmerjajo proizvodnjo, s tem pa konkurenca med proizvajalci za redke proizvodne vire zagotavlja, da cene dejavnikov odražajo to redkost (Greenhalgh 2005, 1093–4). Izpostavim lahko tri klasične ekonomske predpostavke, ki so teoretično logične, a v

² Rao 2000; institucije na različnih ravneh, kakor so Gospodarska zbornica Slovenije, Evropska komisija, OECD, Mednarodni denarni sklad, Svetovna banka, Združeni narodi itd.

resničnosti ne delujejo tako: (1) enaki pogoji trgovanja; (2) trg preusmerja kapital v domačo proizvodnjo; (3) neomejenost in nezamenljivost naravnih virov.

2.1.1 ENAKI POGOJI TRGOVANJA

V knjigi *Bogastvo narodov* Adam Smith razloži proces proizvodnje in menjave in način, kako ta proces prispeva k nacionalnemu dohodku. Na primeru tovarne žebličkov Smith prikaže, kako specializacija pospeši človeško produktivnost. S specializacijo ljudje uporabijo svoje talente ali pridobijo posebne sposobnosti, z uporabo strojev pa še dodatno pospešijo proizvodnjo. Nato menjajo te specializirane proizvode, dobiček od specializacije pa se porazdeli med celotno populacijo. Kako razsežno in kako hitro se dobiček porazdeli, je odvisno od tega, kako velik in učinkovit je trg (Smith 1904, 6; Adam Smith Institute 2010). Po teoriji Adama Smitha je v interesu navadnih ljudi, da se država ne vmešava v delovanje trga in spodbuja odprto konkurenco. Takšno delovanje ekonomskega sistema se v teoriji sliši dobro, toda v praksi Adam Smith pozabi na pomembno značilnost resničnega sveta. Trgovina namreč redko poteka med dvema enakopravnima partnerjema. Po zapisih Adama Smitha in Davida Ricarda³ naj bi bile države, ki trgujejo med seboj, enakopravne in naj bi sprejemale racionalne odločitve, ki temeljijo na objektivnih ocenah razpoložljivosti proizvodnih dejavnikov.

Klasična prostotrgovinska teorija o primerjalnih prednostih predstavlja le statični model, ki strogo temelji na eni sami spremenljivki (delo kot proizvodni dejavnik) in pristopu k popolni specializaciji za doseganje koristi iz trgovanja. Ta model sta pozneje v 20. stoletju preoblikovala dva švedska ekonomista Eli Hecksher in Bertil Ohlin. Njuna neoklasična teorija mednarodne menjave odmisli inherentne razlike v relativni delovni produktivnosti z vpeljavo predpostavke, da imajo vse države dostop do enakih tehnoloških zmožnosti za vse dobrine. Temelji za trgovanje se tako vzpostavijo zaradi različnih proizvodnih dejavnikov, s katerimi so obdane različne države. Toda kakor pri klasičnem modelu tudi njuna predpostavka o enakih pogojih trgovanja še vedno zanemarija nenehno spreminjanje danih proizvodnih dejavnikov in primerjalnih stroškov. Vsak začetni položaj z neenakimi danimi proizvodnimi dejavniki je lahko še dodatno okrepljen in poslabšan s spodbujanjem trgovine (Todaro in Smith 2009, 601–7). Te poenostavljene ekonomske predpostavke zanemarijo tudi zgodovino neravnovesij moči, ki obstajajo med trgovci in proizvajalci ter med različnimi državami. V preteklosti so bile "primerjalne prednosti" umetno

ustvarjene in krepko zaščitene s prisilno diplomacijo,⁴ kolonizacijo, suženjstvom, prenosom zemlje v zasebno last ali z uporabo zaščitnih subvencij. Prevladujoče trgovske države so si na ta način v stoletjih prilastile in ljubosumno branile proizvodne dejavnike in dostop do trga (Woodin in Lucas 2004, 7). Zato ne moremo reči, da mednarodna trgovina poteka pod enakimi pogoji. To je resničnost, ki bi jo morali upoštevati.

2.1.2 NEMOBILNOST KAPITALA

Druga predpostavka klasične ekonomske teorije Adama Smitha govori o kopičenju kapitala. Smith pravi, da je kopičenje kapitala ključni pogoj zagospodarski napredek. Če shranimo del tega, kar proizvedemo, namesto da vse takoj porabimo, lahko investiramo v novo opremo, ki zmanjša stroške dela. Več ko investiramo, učinkovitejša je proizvodnja. Vedno večje kopičenje kapitala omogoča, da se blaginja poveča za vse. Smith se zaveda, da je kapital lahko izgubljen zaradi napak, kraje ali razsipne vladne porabe, zato meni, da mora država dovoliti ljudem, da pridejo do kapitala. Hkrati mora država po njegovem paziti na davčno politiko in javno porabo, da ne škoduje državnemu produktivnemu kapitalu (Smith 1904, 20; Adam Smith Institute 2010). Toda česar Adam Smith ni mogel predvideti, je naraščajoča mobilnost kapitala. Tudi David Ricardo (1871, 10) je bil mnenja, da bodo lastniki kapitala raje ostali v svoji državi in se zadovoljili z nižjo stopnjo dobička, kakor da bi iskali bolj dobičkonosne naložbe v tujih državah.

Lewisov dvosektorski model poskuša rešiti težave, ki nastajajo pri razvoju tretjih držav, s tem, da se osredotoči na mehanizem, prek katerega nerazvita gospodarstva preoblikujejo svoje domače ekonomske strukture iz tradicionalnega kmetijstva v modernejšo, bolj urbano in industrijsko raznoliko predelovalno in storitveno ekonomijo. Ena od predpostavk modela govori, da bo hitrejša stopnja kopičenja kapitala povečala stopnjo rasti v modernem sektorju in pospešila stopnjo ustvarjanja novih delovnih mest. Velik problem sodobnih držav v razvoju je beg kapitala v razvite države. Kapitalski dobički velikokrat niso ponovno vloženi v lokalno gospodarstvo, ampak se pretakajo nazaj v tuje zahodne banke (Todaro in Smith 2009, 115–8).

Danes vemo, da "nevidna roka" tržnih sil ne preusmerja kapitala k domači industriji, ki ima največje primerjalne prednosti, ampak kapital raje sledi absolutni dobičkonosnosti prek državnih meja na svetovni ravni. Hiter razvoj informacijske tehnologije in povečana deregulacija nadzora nad kapitalom sta njegovo mobilnost še povečala. Svetovne agencije, kakor sta

³ *The Works of David Ricardo. With a Notice of the Life and Writings of the Author*, ur. John Ramsay McCulloch, XXVIII. poglavje o primerjalni vrednosti zlata, koruze in dela v bogatih in revnih državah.

⁴ Prisilna diplomacija (ang. *coercive diplomacy*) je sredstvo za reševanje sporov, ki poskuša prepričati nasprotnika v končanje nezaželenih politik. Njen cilj je prisiliti nasprotno stranko k ugoditvi zahtev z ustvarjanjem pričakovanja nezaželenih posledic ob neizpolnitvi teh zahtev (Lauren 1972, 135).

Mednarodni denarni sklad (*International Monetary Fund* – IMF) in Svetovna banka (*World Bank* – WB), spodbujajo deregulacijo kapitala v državah, ki so razmeroma v manj ugodnem položaju kakor njihove tekmice v razvitem svetu. Odprava omejitev na donosnost kapitala se kaže v zmanjšanju ali odpravi predpisov, ki ščitijo delavce in okolje, ali v odpravi davka na dobiček podjetij, ki bi bil lahko vir financiranja izobraževanja, zdravstva, pokojnin in drugih socialnih programov (Woodin in Lucas 2004, 8–10).

2.1.3 ZAMENLJIVOST IN NEOMEJENOST PROIZVODNIH DEJAVNIKOV

Poenostavljene predpostavke, da bo naravnost kapitalizma k učinkovitosti stabilizirala podnebje in nas rešila pred pomanjkanjem naravnih virov, niso verjetne. Materialna razsipnost potrošniške družbe močno zmanjšuje zaloge naravnih virov in povečuje netrajnostni pritisk na naravne ekosisteme. Spodaj navajam glavne klasične ekonomske predpostavke, ki jih izpostavi Hussen (2004, 4) v razmerju do naravnega okolja:

1. Naravni viri so ključni proizvodni dejavnik.

Poleg delovne sile in kapitala je za proizvodnjo dobrin in storitev potrebna določena minimalna vsota naravnih virov. Vrednost naravnih virov se ne določa samo glede na njihovo uporabnost za proizvodnjo, ampak že obstoj neokrnjene narave lahko pomeni naravno storitev (Rittenberg in Tregarthen 2009).

2. Ekonomsko vrednost naravnih virov določajo preference potrošnikov.

Vključno s storitvami naravnih ekosistemov je ta vrednost določena s preferencami potrošnikov in te preference so najočitnejše v prosto delujočem tržnem sistemu. Younkins (2004) pravi, da mora biti prednost dana dejavnostim, ki izboljšajo življenje posameznikov, in je zato nadvladovanje narave moralno upravičeno. Takšen pogled na naravne vire je strogo antropocentričen; naravni viri nimajo nobene notranje vrednosti, razen tiste, ki predstavljajo uporabno vrednost človeku.

3. Tržna cena je kazalnik redkosti virov.

Ta predpostavka ima tri značilnosti: (a) zaradi redkosti virov je njihovo črpanje vedno težavnejše in težje dostopno in zato je cena rafinerije virov višja; (b) tržna cena blaga predstavlja mero za redkost, ki upošteva tudi stroške; (c) renta naravnih virov⁵ (Kula 1992, 13).

4. Popolna zamenljivost dejavnikov.

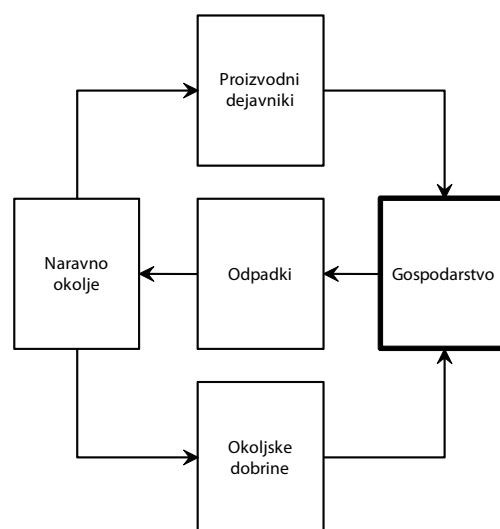
V proizvodnih in potrošnih sektorjih gospodarstva je

vsak naravni vir vedno (delno ali v celoti) zamenljiv z uporabo drugih umetnih ali naravnih virov.

5. Ločenost človeške ekonomije od naravnega okolja.

Človeško ekonomijo se obravnava ločeno od naravnih ekosistemov – fizičnega, kemijskega in biološkega okolja, od katerega je odvisno preživetje ljudi in drugih bitij. Naravni ekosistem je obravnavan, kakor da obstaja ločeno od človeške ekonomije in je zunanje določen. To ločitev med človeško ekonomijo in naravnim okoljem ponazarja spodnja slika 1.

Slika 1: Diagram prikazuje odvisnost človeške ekonomije od naravnega okolja



Vir: Hussen 2004, 4

Daly in Townsend (1994, 3) pravita, da je z neoklasičnega vidika ekosistem dele ekonomije in ne obratno. Ustvarilismo gospodarstvo, ki ni usklajeno z ekosistemom, od katerega je odvisno (Brown 2001, 3). Naravno okolje ima glede na neoklasično ekonomsko teorijo za človeško ekonomijo tri različne vloge: (1) predstavlja vir osnovnih surovin za človeško ekonomijo; (2) deluje kot skladišče in prostor za razgradnjo odpadkov, ki nastanejo v proizvodnih in potrošniških sektorjih človeške ekonomije; in (3) nudi ljudem dragocene dobrine in ekološke storitve (Hussen 2004, 3). Za proizvodne namene črpamo neobnovljive vire, kakor so železo, fosilna goriva itd., in pridobivamo obnovljive vire, kakor so npr. ribe, kmetijski pridelki, gozdni sadeži itd. Odpadke, ki nastanejo v proizvodnem in potrošniškem procesu, odstranjujemo in odlagamo nazaj v okolje. Hkrati pa tudi prejemamo storitve, ki jih nudijo naravni ekosistemi, kakor so opazovanje ptic, kajakaštvo, sprehajanje v narodnih parkih itd. Te tri vloge kažejo, na močno odvisnost gospodarstva od naravnega okolja. Naravni viri, ki predstavljajo ključne proizvodne dejavnike v gospodarstvu, niso popolnoma zamenljivi, kakor se to predpostavlja. Ker so zmogljivosti našega planeta omejene, lahko govorimo o teoretični

⁵ Renta naravnih virov označuje presežno vrednost ali pozitivno razliko med prodajno ceno in stroški za vpoklic potrebnih proizvodnih dejavnikov, kakor so naravni viri, delo in kapital.

zgornji meji črpanja virov, kar pomeni, da ne moremo v nedogled spodbujati in pospeševati gospodarske rasti.

2.2 GOSPODARSKA RAST: KJE JE MEJA?

Od konca druge svetovne vojne naprej je gospodarska rast nenehno ključni del razprav o napredku večine političnih in gospodarskih elit po svetu. Kljub visoki gospodarski rasti in nebrzdani potrošnji v zadnjih letih pred finančno in gospodarsko krizo, velika večina ljudi ni bila zadovoljna z življenjskimi razmerami in stanjem v družbi. Ob zlomu finančnih trgov v sredini leta 2008 se je zdelo, da bodo politični predstavniki in gospodarstveniki začeli razmišljati o spremembah in alternativah mednarodnemu gospodarskemu in finančnemu sistemu (Sassen 2009). Zdelo se je kot idealen čas za razmislek o tem, kaj nas je pripeljalo do točke, v kateri smo se znašli, in o tem, kaj lahko naredimo, da bo svet drugačen. Kmalu je postalo jasno, da ključne spremembe gospodarskega sistema niso v interesu politikov in ekonomistov.

Ko so leta 1972 Donella in Dennis Meadows ter njuni sodelavci iz Inštituta za tehnologijo iz Massachusettsa za Rimski klub⁶ izdali poročilo »Meje rasti« (ang. *The Limits to Growth*), so bili deležni mnogih kritik gospodarstvenikov, politikov in tudi znanstvenikov. Dandanes ne bi nihče več podvomil v veljavnost koncepta o fizičnih mejah našega planeta (Tome 2009). Če se malo ozremo naokrog, opazimo, kako manjšanje zalog nafte, tanjšanje ozona, globalno segrevanje ozračja in oceanov, lakota in skrajna revščina, nenadzorovano odlaganje odpadkov, izginjanje živalskih in rastlinskih vrst ter krčenje gozdov opozarjajo na prekomerno obremenjenost naravnega okolja s človeško dejavnostjo.

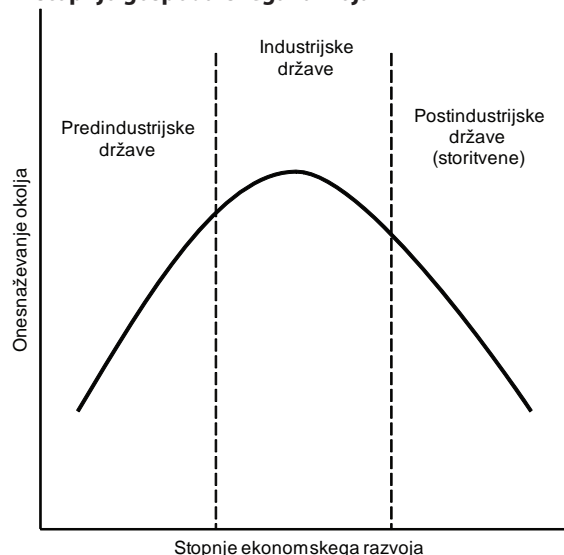
Tej pesimistični oceni okoljskega stanja oporekajo podporniki okoljske Kuznetsove krivulje, ki je prikazana spodaj v sliki 2. Hipoteza Simona Kuznetza⁷ pravi, da se onesnaževanje okolja poveča z razvojem države, nato pa se zmanjša in pade proti prvotnemu stanju, ko država dovolj obogati (Tierney 2009). Takšna predpostavka zavrača skrbi glede onesnaževanja okolja v državah v razvoju, saj naj bi se trend obrnil na bolje v poznejših fazah gospodarskega razvoja.

Glavni problem teorije okoljske Kuznetsove krivulje je, da je v nasprotju z razpoložljivimi empiričnimi dokazi. Materialne posledice, kakor so podnebne spremembe,

⁶ Rimski klub je mednarodna skupina poslovodij, državnih funkcionarjev in znanstvenikov. Z uporabo teorije o sistemski dinamiki in računalniškega modela »World3« je ekipa ekspertov predstavila in analizirala 12 scenarijev, ki so pokazali različne mogoče vzorce – in okoljske posledice – svetovnega razvoja v obdobju dveh stoletij od 1900 do 2100. Scenariji so pokazali, kako interakcija med rastjo prebivalstva in uporabo naravnih virov omejujeta industrijsko rast – nova, a kontroverzna ugotovitev v tistem času (Meadows in drugi 2004).

⁷ Simon S. Kuznets je rusko-ameriški ekonomist in dobitnik tretje Nobelove nagrade za ekonomijo leta 1971. Kuznets je s svojim delom prispeval k razvoju empirične tradicije v ekonomiji, razvijanju teorije o gospodarski rasti in k raziskavi o medsebojni povezavi med gospodarsko rastjo in rastjo prebivalstva (Fogel 2000).

Slika 2: Okoljska Kuznetsova krivulja prikazuje domnevno povezavo med onesnaževanjem okolja in stopnjo gospodarskega razvoja



Vir: Panayotou 2003, 3; Pavlič 2006, 19

zmanjšanje zalog nafte, pomanjkanje vode, kopičenje odpadkov, izpusti ogljikovega dioksida, propad staležev rib in kronična izguba biotske raznovrstnosti, kažejo na močan vpliv intenzivne gospodarske dejavnosti na naravno okolje (Jackson 2009, 16). Drugi problem te teorije je predpostavka, da so posegi v okolje v zgodnjih fazah gospodarskega razvoja pozneje povratni. Ta teza seveda ne vzdrži, ko prihaja do čezmerne izkoriščanja in netrajnostne rabe naravnih virov ali do odlaganja dolgoživih, strupenih kemikalij v okolje (Goodwin in Lucas 2004, 13).

Zakaj potem torej toliko besed o gospodarski rasti? V trenutno prevladujočih gospodarskih razmerah velja prepričanje, da večji BDP prinaša splošno blaginjo za vse. Toda BDP ne pomeni nič drugega kakor bruto oceno finančne vrednosti vseh kupljenih in prodanih dobrin in storitev, hkrati pa zanemari skrite stroške in ne razlikuje med transakcijami, ki povečujejo, in tistimi, ki zmanjšujejo splošno blaginjo (Woodin in Lucas 2004, 14). BDP tudi ne upošteva drugih dejavnikov, ki močno vplivajo na kakovost življenja posameznikov v družbi, kakor so boljše socialne razmere, večje zaupanje v upravni aparat, vključevanje civilne družbe, spoštovanje temeljnih človekovih pravic, delujoč zdravstveni sistem, enakost spolov itd. (Redek in drugi 2010, 14; Desai 2000).

V današnjih časih predstavlja gospodarska rast edini način ustvarjanja zadostne mere dobička za pokritje dohodkov, ki jih zahtevajo lastniki kapitala. In ko so lastniki kapitala nagrajani, se njihove investicije razširijo in njihove zahteve povečajo. Torej mora biti gospodarska rast v kapitalizmu nenehna, kljub končnim mejam zmogljivosti našega planeta. Druga pomembna

značilnost kapitalizma je, da se bogastvo kopiči v rokah lastnikov kapitala, ne pa tudi drugih. Zahteve po večjih plačah morajo biti zatrte, če hočemo, da so dobički zaščiteni, in revna večina se mora upogniti zahtevam kapitalističnega sistema (Korten 2000; Goodwin in Lucas 2004; Hamilton 2004; Robertson 2005). Potemtakem lahko rečemo, da trenutni tržno gospodarski sistem ustvarja in uspeva v neenakostih.

3. KAKŠNA JE TOREJ REALNA DRUGA MOŽNOST?

Namesto, da bi trenutnemu neoliberalnemu modelu ekonomske globalizacije naredili prijazen obraz, želijo zagovorniki nove ekonomske misli kritično pristopiti k prizadevanjem ekonomij za doseg mednarodne konkurenčnosti in k vztrajanju za zmanjšanje nadzora nad trgovino in investicijami. V literaturi so avtorji takšen alternativni pristop poimenovali »nova ekonomska teorija«, konkretne predloge, ki upoštevajo načela te ekonomske misli, pa najdemo v konceptu »ekonomske lokalizacije« (Robertson 2005; Woodin in Lucas 2004).

Čprav se je nov pristop ekonomske lokalizacije začel uveljavljati šele v zadnjih dveh desetletjih, je o njegovih temeljnih načelih že leta 1933 v Dublinu spregovoril John Maynard Keynes (1933) na slavnem predavanju z naslovom Nacionalna samozadostnost:

“Simpatiziram raje torej s tistimi, ki bi minimalizirali, in ne tistimi, ki bi maksimirali ekonomsko prepletenost med narodi. Ideje, znanje, znanost, gostoljubje, potovanja – to so stvari, ki bi morale biti zaradi svoje narave mednarodne. Toda naj bodo dobrine proizvedene doma, ko je to razumno in priročno, in povrh vsega, naj bodo finance primarno nacionalne.”

Ekonomska lokalizacija aktivno diskriminira v korist večje lokalne proizvodnje in investicij, kakor je rekel Keynes, ko je to »razumno in priročno«. Pri lokalizaciji »lokalno« pomeni različne ravni delovanja od proizvoda do proizvoda, a ta mora biti v skladu z načelom subsidiarnosti. Natančna mešanica potrebnih politik in ukrepov je različna glede na velikost države in njene naravne danosti: nekatere države so dovolj velike, da si zagotovijo samozadostnost znotraj državnih meja, manjše države pa so raje v skupini s svojimi sosedi (Woodin in Lucas 2004, 69).

Model ekonomske lokalizacije nudi ekonomski in politični okvir za ljudi, lokalne oblasti in podjetja, da ponovno povečajo raznovrstnost svojih ekonomskih dejavnosti, in ne pomeni vrnitve k premočnemu državnemu nadzoru. To bi bistveno prispevalo k skupnostni povezanosti, zmanjšanju revščine in neenakosti, izboljšanju splošne življenjske ravni, socialne oskrbe in okoljske zaščite. Razvojna prednost ekonomske lokalizacije je omogočiti revnejšim državam, da zaščitijo začetke industrije in

prehrambno proizvodnjo pred neusmiljeno in uničujočo konkurenco poceni uvoza, kar jim posledično dovoljuje razvoj raznolikih in odpornih lokalnih ekonomij, ki se odzivajo na lokalne potrebe (*ibid.*, 70; Robertson 2005, 81). V nadaljevanju so v strnjeni obliki predstavljeni konkretni predlogi za sprejem različnih ukrepov in politik, ki so jih izbrali zagovorniki nove ekonomske misli (Connelly in Smith 1999; Woodin in Lucas 2004; Robertson 2005). Ti bi se izvajali na različnih ravneh v skladu s konceptom ekonomske lokalizacije in bi vodili do pravičnejše in trajnostne ekonomske ter politične ureditve:

1. Davek na špekulativne transakcije

Uvedba davka na kratkoročne in špekulativne finančne transakcije, podoben Tobinovem davku,⁸ bi zmanjšala vpliv tujih deviznih trgov. Prihodki od davka bi se lahko zbirali v večstranskem skladu, s katerim bi upravljali Združeni narodi in bi bil namenjen spodbujanju trajnostnega razvoja v najmanj razvitih državah. Nemški ekonomist Paul Bernd Spahn (1996) predlaga preoblikovanje Tobinovega davka v dvotirno strukturo, ki bi po eni strani postavila zelo nizko privzeto davčno stopnjo, po drugi strani pa določila še veliko višjo doplačilno stopnjo za transakcije v valuti, ki prestaja velika nihanja v vrednosti.

2. Nadzor nad transnacionalnimi podjetji (TNP)

Ekonomska lokalizacija bi dala vladam vzvod, da zahtevajo odgovornost od TNP s spodbujanjem držav ali regionalnih skupin držav, da sprejmejo politike »vzpostavi se tukaj, da prodajaš tukaj« za proizvodnjo in storitve; pogoj za dostop do določenega trga bi bila torej nastanitev podjetja v določeni državi ali regionalni skupini držav. Po načelu subsidiarnosti bi se okrepila odgovornost in povezava med proizvajalci in potrošniki na domačih trgih. Z vzpostavitvijo višjih delavskih, družbenih in okoljskih standardov bi TNP težje izvedla selitev proizvodnje.

3. “Ekološko obdavčenje”

Uporaba onesnažujočih virov bi morala biti obdavčena. To bi pomenilo internalizacijo skritih stroškov v trenutnem proizvodnem in distribucijskem sistemu. Ekološki davek bi nadomestil davek na dodano vrednost (DDV). Stopnja davka bi se določila glede na zdravstvene in okoljske posledice celotnega življenjskega cikla proizvoda. Takšen davek bi predstavljal močno spodbudo za tehnološki napredek v učinkovitosti rabe energije in virov. S ponotranjenjem okoljskih stroškov prevoza bi spodbudili lokalizacijo proizvodnih in potrošniških vzorcev ter hkrati zmanjšali nepotrební prevoz dobrin, ki bi lahko bile proizvedene bližje kraju

⁸ Profesor James Tobin je leta 1972 prvi predlagal uvedbo davka na svetovni ravni, ki bi zmanjšal nestanovitnost gibanja deviznih tečajev (Spahn 1996, 24).

porabe. Države v razvoju, ki so trenutno odvisne od izvoza redkih mineralnih virov, bi imele dodatne koristi.

4. Preobrazba pravil Svetovne trgovinske organizacije (STO)

- Načelo največjih ugodnosti bi moralo biti odpravljeno. Nadomestilo bi ga načelo prednostne obravnave dobrin in storitev iz drugih držav (če ta ni dodeljena za domače blago in storitve), ki spoštujejo človekove pravice, ustrezno ravnajo z delavci, upoštevajo standarde glede vzreje, prevoza in zakola živali ter so okoljsko trajnostne.
- Načelo nacionalne obravnave bi nadomestil trgovinski nadzor, ki bi spodbujal lokalno zaposlitev z dostojnimi plačami,⁹ povečal zaščito okolja in izboljšal življenjsko raven. Ugodneje bi bili obravnavani proizvodi in storitve, ki najbolje dosegajo te cilje.
- V nasprotju z obstoječim načelom o proizvodnih metodah in postopkih bi bile države članice spodbujene k razlikovanju med proizvodi na podlagi načina proizvodnje (okoljske posledice, neprimerno ravnanje z živalmi itd.) za hitrejšo doseganje ciljev trajnostnega razvoja.¹⁰

Prostotrgovinska pravila WTO pritiskajo na kmetovalce, da so vedno bolj mednarodno konkurenčni, medtem ko potrošniki in evropske institucije zahtevajo višje standarde za dobrobit živali in okoljsko trajnost. Te zahteve so težko uresničljive, saj so kmetovalci prisiljeni proizvajati po cenah, določenih na svetovnih trgih, ki so postavljene pod stroški proizvodnje, ter hkrati tekrovati z uvoznimi dobrinami, ki so proizvedene ob upoštevanju nižjih okoljskih in socialnih standardov (Woodin in Lucas 2004, 160).

5. Zeleni program pomoči državam v razvoju

Prvi korak bi bil odprava dolga državam v razvoju. Ta ukrep bi samo ustavljal nepravilno črpanje bogastva iz globalnega Juga, a v nobenem primeru ne bi povrnil odškodnine za zgodovinsko izkoriščanje tretjega sveta s strani Zahoda. Drugi korak bi vključeval dramatično povečanje razvojne pomoči državam v razvoju kot tranzicijsko sredstvo za razvoj raznolikih lokalnih ekonomij, ki bi v teh državah predstavljale gonilnike trajnostnega razvoja v prihodnosti. Ta pomoč ne bi smela biti videna kot dobrotelost, ampak kot pravična izpolnitev moralne obveznosti Zahoda do Juga. Zeleni program bi moral vključevati tudi brezplačni ali nizko cenovni prenos znanja, pravic intelektualne lastnine in zelenih tehnologij.

6. Demokratični nadzor nad lokalnimi ekonomijami

- Univerzalni dohodek: to plačilo bi bilo brezpogojno dodeljeno vsakemu državljanu za kritje stroškov osnovnih potreb in ne bi odpravilo spodbude za prevzem plačane zaposlitve. V svoji popolni obliki bi nadomestil državne pokojnine, davčne oprostitve in vso drugo državno pomoč. Njegov glavni namen je odpraviti revščino in dati ljudem svobodo izbire dela. Povečal bi moč posameznikov na trgu delovne sile in pomagal zgraditi povezane in močne skupnosti.¹¹
- Davek na zemljišče: zemljišče predstavlja najbolj temeljno blago vseh lokalnih ekonomij. Davčna stopnja bi bila določena glede na namensko rabo zemljišča.

7. Spodbujanje inovacij

Lokaliziranje ekonomij bi zahtevalo uvedbo strogih ukrepov za spodbujanje lokalne konkurence in sprejem spodbud za nove udeležence na trgu. Breme za financiranje raziskav bi bilo v večji meri preloženo na vlade, kar bi prispevalo k izvedbi raziskav, ki jih spodbuja javni interes in ne potencialni dobiček. Zaščita pravic intelektualne lastnine je potrebna za spodbujanje inovacij, a ta trenutno bolj koristi zasebnim podjetjem kakor javnemu dobru.

4. SKLEP

Trajnostni razvoj je v političnih in ekonomskih razpravah pogosto uporabljena krilatica, ki ima podoben vpliv kakor pojmi »zeleno gospodarstvo«, »razvojno usmerjene politike«, »svoboda«, »civilno družbeni prispevek« itd. Pojem se lahko namensko uporabi za vse vrste ekonomskih aktivnosti in politik, ki imajo za cilj razvoj in so na prvi pogled trajnostne ali pa se dolgoročno prikažejo kot take. Spodbujanje gospodarske rasti je v prevladujoči ekonomski paradigmi videno kot nekaj pozitivnega, saj se nam zdi skoraj samoumevno, da ima rast splošne pozitivne učinke za blaginjo celotne družbe. Toda če preusmerimo pozornost na nedavne proteste v Egiptu, ki se po odstopu predsednika Hosni Mubarak po časi umirjajo, vidimo, da kljub spodbudni gospodarski rasti in pozitivnim ekonomskim kazalcem avtomatizem učinka curljanja očitno vsa ta leta ni deloval v prid revnega sloja ljudi. Gospodarska rast nas ne osrečuje, ampak ustvarja nefunkcionalne in neenake družbe. Sodobni gospodarski sistem je namreč zgrajen na predpostavki, da če ni gospodarske rasti, ljudje izgubijo službe, baza davkoplačevalcev se zmanjša in politiki imajo nato težave pri iskanju sredstev za financiranje javnih storitev. Zato je treba presekati ta začarani krog in zgraditi nov makroekonomski model, ki ne stremi k

⁹ Dober primer prizadevanj za dostojne plače je *La Via Campesina*, svetovno združenje malih kmetovalcev, podeželskih žensk in domorodnih ljudstev, ki zagovarjajo koncept »prehrambne suverenosti«, tj. dajanje prednosti lokalni prehrabni varnosti namesto proizvodnji za izvoz in ohranjanju odvisnosti od uvoza. Več na www.viacampesina.org.

¹⁰ Za nadaljevanje glej Lucas in Hines 2001.

¹¹ Britanski ekonomist Meghnad Desai je velik zagovornik univerzalnega dohodka. V svojem prispevku o vlogi socialne države skozi zgodovinsko analizo predstavi indikatorje blaginje in kvalitetnega življenja ljudi. Splošno blaginjo lahko vrednotimo glede na čas, ki je porabljen za proizvodnjo in potrošnjo socialnih dobrin, in ne glede na BDP ali potrošniško porabo (Desai 2000).

rasti, ampak k doseganju rezultatov, ki so pomembni za razvoj družbe in upoštevajo omejene zmogljivosti našega planeta.

Analiza izbranih prevladujočih neoklasičnih ekonomskih predpostavk je pokazala na neenako in nepravilno gospodarsko ureditev sveta predvsem v luči razmerja ekonomske in finančne moči med razvitimi državami in državami v razvoju. Poenostavljeni in standardni ekonomski modeli ne upoštevajo zgodovinskih okoliščin razvoja različnih držav, ne upoštevajo vzpostavljenih standardov človekovih pravic in zanemarjajo okoljske posledice gospodarskih aktivnosti. V tem kontekstu nova ekonomska misel v skladu s konceptom trajnostnega razvoja ponuja drugačne možnosti rešitev za preoblikovanje gospodarskih struktur in procesov. Predlagani model ekonomske lokalizacije temelji na okoljski trajnosti, ekonomski pravičnosti in visoki ravni človekove dobrobiti ter predlaga popolnomočenje lokalnih skupnosti z lokalizacijo proizvodnih procesov in postopkov odločanja.

Glavni cilj članka je spodbuditi kritično in utemeljeno razpravo glede alternativnih modelov gospodarske in politične ureditve ter pokazati, da neoliberalna logika nadaljnjega siromašenja revnih in bogatenja peščice privilegiranih, izkoriščanja delavcev in nebrzdane potrošnje ni edina pot, po kateri moramo. Za začetek razprave o alternativah je treba pokazati, da te obstajajo in so uresničljive.

Viri in literatura:

Adam Smith Institute. 2010. *The Wealth of Nations*. Dostopno prek: <http://www.adamsmith.org/the-wealth-of-nations/> (24. 12. 2010).

Baker, S., M. Kousis, D. Richardson in S. Young. 1997. The theory and practice of sustainable development in EU perspective. V *The politics of sustainable development*, ur. S. Baker, M. Kousis, D. Richardson and S. Young. 1–40. London: Routledge.

Brown, L. R. 2001. *Eco-Economy: Building an Economy for the Earth*. London: Earthscan Publications Ltd.

Connelly, J. in G. Smith. 1999. *Politics and the Environment: From Theory to Practice*. London, New York: Routledge.

Daly, H. E. in K. N. Townsend, ur. 1994. *Valuing the Earth: Economics, Ecology, Ethics*. Cambridge, London: The MIT Press.

Desai, M. 2000. Well Being or Wel Fare? V *Public Policy for the 21st Century: Social and Economic Essays in Memory of Henry Neuburger*, ur. N. Fraser in J. Hills, 77–93. Bristol: The Policy Press.

Fogel, R. W. 2000. *Simon S. Kuznets: April 30, 1901 – July 9, 1985*. NBER Working Paper No. 7787. Dostopno prek: <http://www.nber.org/papers/w7787.pdf> (25. 12. 2010).

Greenhalgh, C. 2005. Why does market capitalism fail to deliver a sustainable environment and greater equality of incomes? *Cambridge Journal of Economics* 29 (6). Dostopno prek: <http://cje.oxfordjournals.org/nukweb.nuk.uni-lj.si/cgi/reprint/29/6/1091.pdf> (23. 12. 2010).

Hamilton, C. 2004. *Growth Fetish*. Adelaide: Allen & Unwin.

Hussen, A. M. 2004. *Principles of Environmental Economics*. New York: Routledge.

Jackson, T. 2009. *Prosperity without growth? The transition to a sustainable economy*. Sustainable Development Commission (marec 2009). Dostopno prek: http://www.sd-commission.org.uk/publications/downloads/prosperity_without_growth_report.pdf (25. 12. 2010).

Keynes, J. M. 1933. *National Self-Sufficiency*. The Yale Review 22 (4). Dostopno prek: <http://www.mtholyoke.edu/acad/intrel/interwar/keynes.htm> (27. 12. 2010).

Khor, M. 1995. Development, Trade and the Environment: A Third World Perspective. V *The Future of Progress: Reflections on Environment and Development*, ur. E. Goldsmith, 33–49. Bristol, Berkeley: The International Society for Ecology and Culture.

Korten, D. C. 2000. *The Post-Corporate World: Life After Capitalism*. San Francisco: Berrett-Koehler Publishers.

Kula, E. 1992. *Economics of Natural Resources and the Environment*. London: Springer.

Lauren, P. G. 1972. Ultimata and Coercive Diplomacy. *International Studies Quarterly* 16 (2): 131–65.

Lucas, C. in C. Hines. 2001. *Time to Replace Globalisation: A Green Localist Manifesto for the World Trade Organisation Ministerial*. Dostopno prek: <http://www.greenparty.org.uk/files/reports/2004/Time%20to%20Replace%20Globalisation.html> (27. 12. 2010).

Meadows, D., J. Randers in D. Meadows. 2004. *A Synopsis: Limits to Growth – The 30-Year Update*. Dostopno prek: <http://www.sustainer.org/pubs/limitstogrowth.pdf> (24. 12. 2010).

McCulloch, J. R. 1846. *The Works of David Ricardo. With a Notice of the Life and Writings of the Author*. Dostopno prek: http://oll.libertyfund.org/index.php?option=com_staticxt&staticfile=show.php%3Ftitle=1395&Itemid=27 (24. 12. 2010).

- Morris, S., ur. 2007. *The New Village Green: Living Light, Living Local, Living Large*. Gabriola Island: New Society Publishers.
- Panayotou, T. 2003. *Economic Growth and the Environment*. Dostopno prek: <http://www.unece.org/ead/sem/sem2003/papers/panayotou.pdf> (3. 1. 2011).
- Pavlič, J. 2006. *Meje kapitalističnega razvoja z vidika naravnega okolja*, diplomsko delo. Dostopno prek: http://www.cek.ef.uni-lj.si/u_diplome/pavlic2396.pdf (3. 1. 2011).
- Redek, T., A. F. Jakšič in I. Ograjenšek. 2010. *Sreča kot alternativna mera blaginje v družbi in trajnostni razvoj*. 20. Statistični dnevi. Dostopno prek: <http://www.stat.si/StatisticniDnevi/Docs/Radenci%202010/Redek%20Ograjensek%20Frajman-prispevek.pdf> (25. 12. 2010).
- Ricardo, D. 1821. *On the Principles of Political Economy and Taxation*, 3. Izdaja. Dostopno prek: <http://www.econlib.org/library/Ricardo/ricP.html> (24. 12. 2010).
- Ritenberg, L. in T. Tregarthen. 2009. *Principles of Microeconomics*. Dostopno prek: <http://www.web-books.com/eLibrary/NC/B0/B63/TOC.html> (3. 1. 2011).
- Robertson, J. 2005. *The New Economics of Sustainable Development: A Briefing for Policy Makers*, poročilo za Evropsko komisijo. Dostopno prek: <http://www.jamesrobertson.com/book/neweconomicsofsustainabledevelopment.pdf> (25. 12. 2010).
- Sassen, S. 2009. Too big to save: the end of financial capitalism. *openDemocracy*, 1. 2. Dostopno prek: <http://www.opendemocracy.net/article/too-big-to-save-the-end-of-financial-capitalism-0> (24. 12. 2010).
- Smith, A. 1904. *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*, ur. E. Cannan, 5. izdaja. Dostopno prek: <http://www.econlib.org/library/Smith/smWNCover.html> (23. 12. 2010).
- Spahn, P. B. 1996. The Tobin Tax and Exchange Rate Stability. *Finance & Development* (junij 1996). Dostopno prek: <http://www.wiwi.uni-frankfurt.de/professoren/spahn/pdf/publ/1-057.pdf> (27. 12. 2010).
- Tierney, J. 2009. The Richer-Is-Greener Curve. *The New York Times*, 20. 4. Dostopno prek: <http://tierneylab.blogs.nytimes.com/2009/04/20/the-richer-is-greener-curve/> (25. 12. 2010).
- Todaró, M. P. in S. C. Smith. 2009. *Economic Development*. Harlow: Pearson Education.
- Tome, N. 2010. *Meje rasti, študija Rimskega kluba – 40 let kasneje*. Dostopno prek: <http://www.planbzaslovenijo.si/upload/rast/tome-besedilo.pdf> (24. 12. 2010).
- WCED. 1987. *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*, transmitted to the General Assembly as an Annex to document A/42/427 – Development and International Co-operation: Environment. Dostopno prek: <http://www.un-documents.net/wced-ocf.htm> (24. 10. 2010).
- Woodin, M. in C. Lucas. 2004. *Green Alternatives to Globalisation: A Manifesto*. London, Sterling: Pluto Press.
- Yandle, B., M. Vijayaraghavan in M. Bhattarai. 2002. *The Environmental Kuznets Curve: A Primer*. PERC Research Study 02-1. Dostopno prek: <http://www.maclester.edu/~wests/econ231/yandleetal.pdf> (26. 12. 2010).
- Younkins, E. W. 2004. The Flawed Doctrine of Nature's Intrinsic Value. *Le Québécois Libre no. 147* (oktober 2004). Dostopno prek: <http://www.quebecoislibre.org/04/041015-17.htm> (3. 1. 2010).